

Műfaji déja vu

THOMKA BEÁTA

Kaleidoszkóp Cholnoky Viktor egyik kötetének címe, s kora csakugyan kaleidoszkóp, tűzijáték módjára szétpattanó képek, történetek és sziporkák, hasábokra s hasábokba tördelt, minatűre csiszolt rajzok és karcok, fragmentumok, újságírásból irodalomba, fikcióból publicisztikába átforduló kisformák ideje, melyben a tizenkilencedikből a huszadikba lép át a század. Némi játékossággal kellene az életképek világképeinek nyomába eredni, hisz atmoszféráról, érzésekről és állapotokról az a tabló nyújt legmeghittebb képet, mely számtalan részecskéből szerveződve, mesék, históriák, figurák, helyek, színek által beszél a korszak képzeletéről és élményéről.

A kritikai reflexió nagyjából háromféle közelítésben alakítja ki viszonyulását a tényhez, hogy Cholnoky idejében robbanásszerűen elszaporodnak a különféle rövid elbeszélések. A legrugalmasabb felfogás értelmében a szecesszió, szimbolizmus és impresszionizmus (nem mindig pontosan meghatározott, differenciált) fogalmaival jelölt törekvések sokszólamúvá tették és modernné a prózát, fölmutatták a megfigyelésben, benyomásban, észleletben, érzésben rejlő epikum nem ábrázoló, hanem felidéző, megjelenítő lehetőségeit, a mimézisz mellett a nem ábrázoló, hanem utaló közlésformák kimeríthetetlen esélyeit. A klasszikus, főként német teóriákon alapuló szemlélet az előbbi romantikus esztétikai kiindulópontjaival szemben dekadenciát sejt a novella objektivitásával, zártságával, sorsfordulatainak drámaiságával és történetszerű jellegével szakító, más hagyomány felé forduló elbeszélői gyakorlatban. Nehezen tudják elfogadni, hogy „egy ember életét az élet egy sorspillanatának végtelen érzéki ereje által” (Lukács György) nem csupán a megszokott, s a magyar prózában oly nehezen érvényesülő metszett történetelbeszélés által lehet. A harmadik s a legkonzervatívabb vélekedés (mint a századvégen a Gyulai Pálé) a nagy lélegzetű beszély anakronisztikus eszménye nevében szólal fel a tárca, vázlat, rajz, s ezzel együtt a bennük tükröződő frissebb szellem és poétika ellen.

A jelenséghez mind kevésbé szolgál csupán külső magyarázattal, mind több belső értelmezési lehetőséget követel az, hogy 1885-ben majd ötszáz havi, heti- s napilap jelenik meg Magyarországon. A Hétföltétlenül a legkiválóbb terepe az olyan irodalmi publicisztika ösztönzésének és fölfuttatásának, amelynek Cholnoky mellett Ady- és Kosztolányi-féle mesterei lesznek. Az alapvető poétikai kérdések abban rejlenek, mi módon idézik föl és aktualizálják az időszak prózai szerkezetei a történetmondás beláthatatlanul gazdag hagyományát, mire emlékeznek ebből legszívesebben, milyen elbeszélői alaphelyzeteket idéznek vagy kívánnak újrateremteni, kisajátítani maguknak. Egyik észrevételünk szerint gyakran tér vissza a mesemondó szituációja, s az írott történet a hallgatóhoz intézett beszéd közvetlenségére emlékeztető megoldások kialakításán fáradozik.

Cholnoky Viktor néha mintha még archaikusabb állapot után vágyakozna, s a mesemondóra rávetítené a démon, a jósló, csodákat, víziókat látó vátesz, sőt a rontó szellem alakját. Néhusztánnak nevezi az eszményi mesemondó szeráfot, ennek tudását kívánja magának: „Tud mindent, lát mindent, beszél mindenről, nincsen előtte ismeretlen sem kor, sem birodalom, sem pedig időn és téren túl való titok. És akit az álmatlanság kígyói marnak, ha hallgatja az ő meséit, vagy meggyógyul tőlük, vagy pedig kárhozottabbá válik. Minden kor történetén át és emberi korokon túl is beszél Néhusztán.” Cholnokyt nosztalgiája egzotikus források felé fordítja, mesebeli, legendabeli alakok és históriák terem-

tőjévé, újrateremtőjévé teszi. Tudatában van e pozíció lehetetlenségének, eljátszik a kísértetekkel és a képzelettel, miközben másutt higgadtan végiggondolja a negyedik dimenzió, a ráció és az irracionális összefüggések kérdéseit. „Mert (...) logikának kell lenni a logikátlanságban is, a logika szerint pedig Szent Ferenc látomásai éppúgy kísértések, mint a *Fauszt* Mefisztotelesze, a Soubirous Bernadette előtt megjelenő Szűzanya csak úgy kísértet, mint Hamlett apjának a szelleme.” (*A kísértet*)

E különleges logika feltételezésére a fikció minden változatában, a fantasztikum elemeivel bővülőben pedig kifejezetten nagy szükség van: ha feltételesen öt elbeszélői módzat között teszünk különbséget, akkor az utolsó háromban különösképpen. E tipológia értelmében

1. az elbeszélés tengelye valóságelvű, a formacél ábrázoló, az *effet de réel*/szerepe hangsúlyos;

2. a valóságábrázolást a *megjelenítés* váltja fel, a mimetikus módusz érvényessége, hatósugara gyengül;

3. a nyelvi alakítottság jelentősége tovább növekszik, az elbeszélés többé nem metonimikus, a középpontban egy *lírai/érzelmi/érzéki* narratív mag áll: a személyesség formaalakító tényező, az értelemtartalma metafora, utalás révén bontakozik ki;

4. a középpontban *metafizikai narratív mag* áll, az *effet d'irréel* kiemelt szerepű, az analogikus gondolkodást formáló elvei érvényesülnek, uralkodóak a fantasztikum, szimbólumok, vagy a mesék, hiedelmek, csodák, látomások elemei;

5. *meditatív narratív mag* köré rendezett tudattörténetek, intellektuális tartalmak váltják föl az eseménymondást, a történet az esszéhez közelít.

Cholnoky Viktor történetalakítása az „irracionális absztrakciójának” hatása alatt áll, s jobb szövegeiben sikerül olyan módon ironizálnia a csodát, a képzelteket, a képtelent, mint Boccacciónak az átörökített legendabeli fantasztikumot. Amikor a szerkesztésben vagy bemutatásban elhalványul e kifordítás, megszűnik az irónia jelentésmódosító játékosága, s a mesék írott-művi formája mesterkéltté válik. Egyik novellájának hőiséhez, Lancelot Henrikhez hasonlóan maga is *csodaprózákat* ír, Kosztolányi szavával kísértetlátó, s opusának java része a fönti lehetőségek közül a negyedik változathoz áll legközelebb.

Az említett szöveg, *A cavalho-palmai ütközet* legfrappánsabb novelláinak egyike, melynek nincs csodás, fantasztikus eleme, ellenkezőleg, pontos, tárgyyszerű vonalvezetésű. Figyelmünket valami más miatt ragadja meg: nem tartalmaz közvetlen művelődéstörténeti utalást sem, amivel egyébként Cholnoky szívesen él, mégis ilyen irányban gondolható tovább. A történet Lancelotról, a lázadó költő-forradalmárról szól, akit a navarrai király csapatainak győzelme menekülésre, önkéntes száműzésre kényszerít. Nevében a kelta eredetű, majd egyetememes európai kulturális inspirációs forrássá váló Arthur-mondakör alakjára ismerünk, ám a novella nem e vonásokat mozgósítja. Különösebb a Navarra név asszociációsora, ugyanis Marguerite de Navarre, a *Heptaméron* szerzője a 16. századi francia Boccaccio. Cholnoky történetében váratlanul bukkan föl a hölgy, kiről kiderül, a navarrai király angol felesége. A fordulatot e fölismerés jelenti, valamint hogy a trouville-i barlangba rejtőzve az eső elől éppen Lancelotnál érdeklődik a legendás híri harcos s a költő Lancelot felől. Cholnoky eleven képzelettel és könnyedén villant fel az efféle motívumokat, s általuk közvetlenül vagy közvetetten ama szélesebb kontextust és képzelteket mozgatja meg, amit a történetek, mesék, alakok és jelképek európai vagy távolabbi hagyománya jelent.

A szürke ember című novella titokzatos, fanatikus gyilkosáról kiderül, hogy egy vándormentaszériából elszökött gorilla: E. A. Poe hasonló sztorijának emléke merül föl bennünk, melyet rejtélyes, nehezen fölfejtendő bűnügyi történetként szerkeszt meg. Cholnokyt a korabeli magyar elbeszélő irodalomban többek között ez a földidéző, meglevő mintákra utaló, emblémákra támaszkodó vonása teszi sajátossá. A conte, az irodalmi mese (melynek éppen Navarrai Margit az egyik jelentős művelője), továbbá a mesenovella iránti fogékonysága a századforduló érzékenységének kínál föl alkalmas megnyilatkozási formát. Talán az sem kétséges ugyanakkor, hogy mai közelítésben nem prózájának egzotikuma hat frissen, mint föltételezhetően saját korában, hanem képzeletének irányai, s a fantasztikus elemek felhasználásában érvényesülő irónia.

Ernst Bloch remekül elemzi egyik esszéjében a *déjà vu* képeit, s e lélektani jelenség absztraháló, filozofikus értelmezése lehetővé teszi egy műalkotás-formáló logika, eljárás fölismerését is. Jaspersre hivatkozva írja Bloch, „a *déjà vu*-t ritkán tartjuk reális élménynek, mivel ez az élmény tisztán „egzisztenciális”, még csak nem is emlékező vagy megítélő jellegű. (...) a *tulajdonképpen déjà vu*-ben csak olyasmi tér vissza, amit *intencionálisan* éltünk meg, nem pedig tartalmilag: csak egy „én-állapot” tér vissza, mégpedig csakis mint *félbeszakadt*, pontosabban: kívülről *félbeszakadt akarat* aktus, továbbá: mint egy hajdani, *valamire irányuló aktus*.” Vajon nem ismerhető-e fel a műalkotások létrejöttében is valami hasonló folyamat, melyben a földerengő alakzatokra valósággal ráismer a teremtő képzelet, holott éppen létrehozásukkal van elfoglalva? Továbbá vajon nincs-e a befogadásnak is efféle vonása, nem támad-e a már hallott, látott, olvasott benyomása olyan pillanatokban, melyekben csupán körvonalaiiban, intencióiban jelenik meg egy korábbira, netán sosem hallottra utaló képzet? Cholnoky Viktor egyike azoknak az elbeszélőknek, akik a hallucináció elmosódottságára emlékeztető formákban figyelmeztetnek bizonyos alaphelyzetek, alaptörténetek és esetek *történülhető* valóságára. Ezekből nem rekonstruálhatóak félreérthetetlen művelődéstörténeti tartalmak és emblémák, utalás helyett néha csupán igen erős vonzások, észrevétlen figyelmeztetések egy olyan réteg rejtett jelenlétére, melyből nem csupán a már elmesélt, hanem a majdan elbeszélendő történetek is származnak. Lehetséges, hogy a lélek újramegtaláló érzékcsalódásának jelensége a történetmondók s a történetolvasók találkozásának folyamataiban is eleven erő. Cholnoky prózája erősíti e benyomást.

Sándor Iván

VÉG SEMMISÉG

A SZAZHETVEN ÉVE
FEL NEM FEDEZETT
BÁNK BÁN

Jelenkor

184 oldal, ára 200 Ft.
Megrendelhető rózsaszín postai
utalványon a Jelenkor Kiadó
címen: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.
Legalább 11 db. megrendelése
esetén 40 % árengedményt adunk!

„Figyelembe véve, hogy első színrekerülése óta folyamatosan irodalmunk, közgondolkodásunk, színházi kultúránk középpontjában van, talán meglepő a könyvem alapeszméjével összefüggő kérdés: vajon fel van-e fedezve másfél évszázad után a *Bánk bán*? ... Azt a kérdést teszem fel: milyen az a mű, amelynek kapcsán egy irodalom, egy közgondolkodás, egy tágabban értelmezett mentalitás megfejtetlenül hagyja a nem megfejthetlent?” – határozza meg az önmaga elé állított feladatot a szerző.

Sándor Iván eredeti és meggyőző értelmezését adja nemzeti drámánknak, s mintegy mellesleg lényegig ható, szigorú kritikáját nemzeti színjátszásunk szellemi színvonalának.

A könyv hasznos segédanyag lehet a középiskolai irodalomoktatásban.